

НАЗВИ СПОРІДНЕНOSTI: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Дарія Добрусинець

Львівський національний університет імені Івана Франка

Розглянуто назви спорідненості по прямій лінії другого ступеня – *дід, баба, внук, онука*. Розкрито лексичне значення цих найменувань, указано на їхнє походження, їхню здатність утворювати демінутиви та інші деривати, подано фразеологізми з цими назвами, а також словосполучення з означеннями. Виявлено вживання цих номенів у контексті різних жанрів усної народної творчості та художньої літератури.

Ключові слова: етнолінгвістика, спорідненість, свояцтво, дід, баба, внук, онука.

Мова є творчим продуктом етносу. Вона виступає індикатором його життя. Вивчаючи мову етносу в усіх її проявах і взаємозв'язках, пізнаємо духовну природу її носія – народу. Мовознавча галузь, „що вивчає мову як творчий продукт її носія, що породив мовний феномен як ключовий елемент і рушій національної культури”, – це етнолінгвістика [5: 8].

Велику цінність для етнолінгвістичних досліджень становлять назви осіб за родинними стосунками та свояцтвом.

Ця праця продовжує дослідження назв спорідненості в етнолінгвістичному аспекті. Уже розглянуто найменування спорідненості по прямій лінії першого ступеня (батько, мати, син, дочка)¹. У ній аналізуються номени спорідненості по прямій лінії другого ступеня (дід, баба, внук, онука).

Другий ступінь спорідненості по прямій лінії – спорідненість між дідами та внуками. Це найменування *дід, баба* в низхідному напрямі та *внук, онука* у висхідному напрямі.

У лексичній системі сучасної української мови функціонує слово *дід*. Основна семантика пов'язана зі спорідненістю – „батьків або материн батько” [13: II: 299]: „Тут писарь по книгам знайшов, що б то твій дідусь та його дідові та винен був п'ятдесят рублів...” (Г. Квітка-Основ'яненко). Інші значення такі: „1. Чоловік похилого віку // заст. Убогий, безпритульний чоловік похилого віку; старець. 2. заст. Сторож (у садку, на баштані і т. ін.); перен. Опудало на грядках, на баштані і т. ін. 3. тільки мн. Люди минулих поколінь; предки. 4. перен. розм. Те саме, що тінь” [13: II: 299]: „Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма – обійдемось” (М. Коцюбинський); „Хто би його не знав, то би йому кусник хліба дав, як дідові” (І. Франко); „Щоб Горобців шкідливих настрашити, Вигадливий Хазяїн узяв Солом'яного Діда приладнав Та ще й з лозиною, неначе хоче бити” (Л. Глібов); „Не від нас воно сталося, а ще діди і прадіди, та таки споконвіку люди так і женилися, і женються” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Невеселі ті коротенькі пилипівчані дні... День схожий на вечір, а вечір на ніч. По закутках зрана до вечора стоять діди” (І. Левицький).

© Добрусинець Д., 2008

¹ *Добрусинець Д.І.* Етнолінгвістичний аспект назв спорідненості // Теорія і практика викладання української мови як іноземної: Зб. наук. праць. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 81–91.

У говорах на позначення „батькового або материного діда” вживають слово *дідо*, напр.: „Коли моєму батькові було на 14 рік, дідо мій Яків помер” (О. Кобилянська).

У Словнику української мови Б. Грінченка подано ще такі значення номена *дід*: „1. Жебрак. 2. Рід танцю. 3. Рід рослини. 4. Рід страви, виготовлений з пшона та муки” [12: I: 388].

Це найменування вживається на означення казкової істоти – Діда Мороза, що є уособленням морозу у вигляді рожевощогокого старого чоловіка з бородою, в шубі, шапці, з палицею [13: II: 299].

На Різдво виготовляють ще *трав'яного діда* – ритуального (обрядового) снопа соломи з трави або очерету. Він складений так, що половина вершками в один бік, а половина – в другий [4: 187]. Цей іменник у формі множини – *діди* – вживається також на означення народного поминального обряду на кладовищах: люди, взявши з собою страви і напої, йдуть на цвинтар, де кожен розміщується на могилі родича; згадують теплим словом покійників, частують символічно їх і одне одного [10: 176].

Слово *дід* у тій чи іншій видозміні відомий усім слов'янським мовам: пор. р. дед, бр. дзед, др. дѣдь, п. dziad, ч. děd, слц. ded, вл. dzed, нл. zed, болг. дядо, деда, м. дедо, схв. дјѣд(а), слн. ded, стсл. дѣдь – псл. děďь „батько матері або батька; стара людина”. Воно виникло у дитячому мовленні внаслідок редуплікації приголосного *d* з голосним [3: II: 86].

Назва спорідненості *дід* має зменшено-пестливі форми, які утворюються за допомогою суфіксів -ок, -очок, -унь(о), -ечк(о), -усь(о), -ик, -еньк(о): *дідик, дідичок, дідок, дідочок, дідунь (дідуньо), дідунечко, дідусь (дідусьо), дідусик, дідусенько, дідусечко*: „Пішов дідок у ліс по дрова; Не забарився в'язку нарубать” (Л. Глібов); „Дідуню, – сказала Гапочка, – у вас зовсім очки не дивляться” (Ю. Яновський); „Ще покійний ваш дідусь, пан Опанас – не давав нас зобиждати” (Г. Квітка-Основ'яненко).

Похідні *дідусь (дідусьо), дідунь (дідуньо)* можуть уживатися також як увічливі звертання до чоловіка похилого за віком, у значенні „старець”. Слова *дідок, дідо-чок* теж можуть мати значення „старець”. У деяких говірках іменник *дідок* означає ще жмут соломи, змотаний валом, яким оббивають по краях двері від холоду, або дерев'яну кулю, яка має розмір курячого яйця і використовується у грі [12: I: 389].

Від лексеми *дід* утворюється незначна кількість збільшено-зневажливих форм за допомогою суфіксів -иськ(о), -ищ(е), -уг(а), -ан: *дідисько, дідище, дідуга, дідуган*, які здебільшого мають значення „старець”, „жебрак”: „Та ваш кум перевізник? – згадав Марко сивоголового, високого дідиська” (М. Стельмах); „Прийшли на самий перевіз, Де засмальцьований дідище Вередував, як в греблі біс” (І. Котляревський); „Сякий-такий, лисий дідуга! ум відстарів. Пооббїрвав діточок і мене на старости” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Вийшов і сам хазяїн. Здоровенний вусатий дідуган” (Є. Кравченко).

Спорідненими є іменники, що виникли на різних ступенях словотворення: *дідівщина, дідизна* (заст.) – спадщина від діда; давні дідівські часи [13: II: 299]; *дідизний* – успадкований від предків, родовий; дуже старий; *дідик* – дідусь [12: I: 388]; *дідинець* – двір; місце, де стоять жебраки (діди); місце навколо церкви, де поховані предки (діди); великий двір [3: II: 87]: „От іще нас перше потягають по судах добре за ту дідівщину” (Леся Українка); „Дідизни було доволі – вічний покій предкам і дідам” [12: I: 388]; „Що ж було за добре, що ж було за любо у старій дідизній Морозовій хаті” (П. Куліш); „А взяв я їй за рученьку, взяв я їй за обі, запровадив через дідинець до покою к собі” (Я. Головацький).

Із словом *дід* етимологічно пов'язані *дідичний* „успадкований від діда”; *дідів* „належний дідові” [13: II: 299]; *дідова* „старці; жебраки”; *дідовин* „жебрак”; *дідувати* „бути дідом; жебракувати; бути сторожем на баштані”; *дідух* „солома, яку стелять у хатах напередодні Різдва” [12: I: 389], „сніп (святочний дід) жита або пшениці, який ставлять у Святвечір на покуті під образами” [4: 188], напр.: „Дідова оселя снігом покрита” (Панас Мирний); „За дідовином, за його сином тра рано вставати, торби латати” (Я. Головацький); „Ми будемо дідувати на пасіках тихо” (П. Куліш); „Йшла рокова, церемоніальна вечера з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею” (І. Франко).

Прикметникові похідні з присвійним значенням *дідів*, *дідичний* утворені за допомогою суфіксів *-ів*, *-ичн-*, іменникові похідні *дідова*, *дідовин*, *дідух* – за допомогою суфіксів *-в(а)* [збірності], *-овин*, *-ух*, дієслівний похідний *дідувати* – за допомогою суфікса *-ува-*.

Елемент *дід* є у складному слові *дідовод* „діал. Поводир у незрячих” [12: I: 389]: „Який пан!.. От коби його було так парнуло, то, певне би-м, не пожалував, не то п'ять, а й десять крейцерів на такого дідовода” (І. Франко).

Ю. Редько вважає, що іменник *дід* та похідні від нього були мотивуючими в низці прізвиськ: *Дідик*, *Дідина*, *Дідів*, *Дідко*, *Дідо*, *Дідула*, *Дідун*, *Дідура* [11: 311–312].

Із найменуванням *дід* етимологічно зв'язане і слово *дід(ь)ко* „чорт”. Первісно форма *дѣд(ь)ко* була, мабуть, демінутивом до слова *дѣдь* і мала значення „старчик”, „дідок”. Пізніше вона переусвідомилась і втратила цей відтінок [2: 49–50]. Є ще інша думка. Б. Кобилянський вважає це слово споріднене із *дядько* (*дедько*) [3: II: 88].

Є. Онацький зауважує: „Сама назва дідька зближує його з дідами, прапращурами. Немає сумніву, що коли в дохристиянські часи у нашому народі був сильний культ предків, найбільш пошанований серед них називався Дідом; він був родинним богом. З християнством, коли всі поганські боги перетворилися в демонів, цей долі не уникнув і родинний бог, що з Діда перемінився в дідька, або в Домовика” [7: II: Кн. 3: 349].

Іменник *дід* та його демінутиви й пейоративи часто вживаються з різними означеннями: *балакучий*, *білий*, *беззубий*, *веселий*, *високий*, *гарний*, *добрий*, *добродушний*, *древній*, *дужий*, *жвавий*, *кремезний*, *лагідний*, *маленький*, *сивенький*, *сліпий*, *старий*, *столітній*, *сухенький*, *тихий*, *чуйний* [1: 105]: „Сліпий дід співав побожні пісні і не чув свого лиха” (М. Коцюбинський); „З гурту вихопився наперед жвавий, спечений сонцем дідок” (О. Гончар); „Маленький, сухенький дідусь, він зовсім губився у своїй величній оселі” (Леся Українка); „Старий дідуга, В селі найстарший чоловік, На могилку ... грудьми приник” (І. Франко); „А се сліпенький дід (хазяйка показала на столітнього дідугана, що сидів на покуті, схиливши бідолашну свою голову на груди” (О. Стороженко).

Номени *дід*, *дідусь* входять до складу прикладкових сполучень *дід-серце*, *дідусь-голубчик*, *дідусь-любусь*: „Діду-серце, голубчику! Заграй нам що-небудь” (Т. Шевченко); „Скажіть же й мені, дідусю-голубчику!” (Казка); „Серце, дідусю-любусю, Поцілуй же твою бабусю!” (Пісня).

В українській мові слово *дід* виступає у таких стійких словосполученнях: з *діда-прадіда* (з *дідів-прадідів*, рідко з *діда й прадіда*, з *дідів і прадідів*, з *предка*, з *діда* „1. Споконвіку, одвічно; здавна, з найдавніших часів. 2. Спадковий, уроджений” [14: I: 241]: „Прийшли двоногі звірі – убили матір, пограбували, спалили, в руїни пере-

твори́ли його з ді́да-праді́да рідну землю” (А. Головка); „Це ж земля наша, з ді́да й праді́да” (Б. Грінченко); „Ми таки кривдя́нські Посмі́тюхи з ді́дів і праді́дів, – знов сказа́в Микола” (І. Нечуй-Леви́цький); „Недалеко від Полтави, Де широ́ким гілля́м Ліс над Ворскло́ю гуде, – З предка́, з ді́да.. Незавидний жив коза́к” (Л. Боровиковський); „Іван Темний з ді́да-праді́да – се́лянин, все життя́ по господарству́ порався́” (Остап Вишня́); у *ді́ди годитися* – бути набагато́ старшим від ко́го-небу́дь [10: I: 179]: „Василько́ побачив його́, біжить із криком „тату́”, а він, виходить, в ді́ди йому́ годиться́” (М. Стельмах).

Назва *ді́д* входить до складу прислів'їв і приказок: „Годуй ді́да на печі́, ба й сам там будеш”; „Поки ді́да, поти й хлі́ба”; „Нема́ ді́да, нема́ хлі́ба; нема́ й отчена́шу”; „Який ді́д, такий його́ плід, який ба́тько, такі й ді́ти”; „Бі́да мені́ без ді́да – хлешу́ борщик без хлі́ба”; „Добре́ було́ при ді́ду: шодня́ рибка́ к обі́ду”.

Лексе́ма *ді́д* часто з постійними́ означення́ми засві́дчена в стійких наро́дних порівня́ннях: *бубонить як старий ді́д* „тихо, неви́разно говори́ть”; *диба́є як старий ді́д* „ле́двє руха́ється”; *набрав як ді́д у то́рбу* „наслу́хався лайки́, зазна́в побо́їв” [15: 46]; *ходить як ді́д оста́тний* [15: 47] „про обі́драну, зане́дбану лю́дину”; *любить як пси́ ді́да* „зовсі́м не люби́ть” [15: 114].

Но́мен *ді́д* та його́ деміну́тиви й пейорати́ви вживаю́ться в украї́нських наро́дних казках. Ді́д є улюблени́м персона́жем казок: „Ді́д був та́кий старий, що став уже́ забува́тися”; „Ді́дусь підійшо́в і сі́в парубі́йкові на ко́ліна”; „Іде́ та йде́, коли зустрі́чає на доро́зі ді́да: та́кий сивий ді́дуга́н, боро́да зовсі́м бі́ла, аж до поя́са”.

Іме́нник *ді́д* та його́ похі́дні трапляю́ться в украї́нських наро́дних пі́снях: „Озветься́ старий ді́д з боро́дою: „Ой я се́є яре́ жито́ та пропо́лю, Ой я сю́ю моло́ду дівчи́ну до́дому проведу́” (Пі́сня); „Обі́звася́ старий ді́док з боро́дою: „Ой я твою́ руту́-м'я́ту Да й пропо́лю, Ой я тебе́, моло́ду, Да й приго́рну” (Пі́сня); „Бив ти мене́, воло́чив ти мене́, Серце́, ді́дусю́, не навчи́в ти мене́” (Пі́сня); „Яка́ в тебе́, ді́дусеньку́, Шовкова́ боро́да; Шовкова́ боро́да, Сокі́льні́ очі́!” (Пі́сня); „Да на базари́ще Да купи́в ді́дище́ собі́ нага́йще́” (Пі́сня); „Бо ти, старий ді́дуга́, Ізогну́вся як дуга́, А я, молоденька́, Гуля́ти раде́нька́” (Пі́сня).

Відо́мі зага́дки, до скла́ду яких вхо́дять назви́ *ді́д*, *ді́до* (ді́ал.), *ді́дусь*: „Сиди́ть ді́д над водо́ю з черво́ною боро́дою, хто йде́ – не ми́не, за борі́дку ущи́пне” (Кали́на); „Лети́ть ді́д, сі́в на цві́т, Волоси́нки розго́ртає, солоде́ньке шука́є” (Джмі́ль); „Ді́д старе́нький, весь сиве́нький, лі́то при́йде – не бачи́ть його́, а зима́ настане́ – вся́к до нього́ липне́” (Груба́); „Старий ді́до́ сі́дою боро́дою во́ду хлє́пче” (Моро́з); „Я старий ді́дусь, до́ мосту́ беру́сь; хо́тя й соки́ри не маю́, на твоє́ не дбаю́” (Моро́з).

Найме́нування *ді́д* та його́ деміну́тиви дуже́ часто функціо́нують у ро́лі зве́ртань: „Ді́ду, ді́ду, бичо́к наш ведме́дика при́вив, – іди́ його́ вбий́” (Казка́); „Бо́дай то́бі, вражий ді́ду, голо́ва облі́зла, Як ти мене́ поні́вечив, що́ й на пі́ч не злі́зла” (Пі́сня); „Спи́ спо́кійно, мій ді́ду” (Б. Олі́йник); „Помо́лись, ді́дуню́, за умершо́го тату́ня” (П. Чуби́нський); „Спаси́бі, ді́дусю́, що́ ти захо́вав В голо́ві сто́літній ту́ славу́ коза́чу” (Т. Шевче́нко).

Сло́во *ба́ба* „мати́ ба́тька або́ мате́рі” [13: I: 75] є лексично́ю опози́цією до іме́нника *ді́д*. Осно́вна семанти́ка пов'язана́ зі споріднені́стю по прями́й лі́нії друго́го ступе́ня у низхі́дному напра́мі: „Пусти́ла ба́ба вну́ка, то́ він і побі́г, тільки́ дверми́ стукну́в” (А. Свидни́цький). Інші́ значення́: „1. Ста́ра за ві́ком жі́нка. 2. розм. Взага́лі жі́нка. 3. перен., знева́жл. Про сла́бкого, боя́зкого, не́ршучого́ чо́ловіка або́ хло́пця. 4. у спол.

з присв. займ., розм. Те саме, що дружина [одружена жінка стосовно до свого чоловіка]. 5. заст. Жінка, що приймає дітей під час пологів. 6. Ворожка, шептуха. 7. Людська фігура із снігу” [13: I: 75]: „Йшла баба від ляхів та несла здоров’я сім міхів”; „Кинь, Панасе, лихом об землю, нехай баби голосять” (Г. Квітка-Основ’яненко); „Ох, моторошно мені... Ну-ну, не будь бабою! Вартуй, коли наказано” (Я. Мамонтов); „–Та, – махнув рукою Мирон, – звиняйте, моя баба життя не дає...” (М. Стельмах); „Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб доля народженому вгадала” (С. Васильченко); „Ївга затрусилася, зовсім було впала, так кума її піддержала і хотіла швидч вести до якоїсь баби, щоб злизала” (Г. Квітка-Основ’яненко); „Бабу здоровенну, Уночі страшенну, Зліпимо гуртом” (Л. Глібов).

У „Словарі української мови” Б. Грінченка зафіксовано ще й такі значення: „1. Жебрачка. 2. Кам’яний бовван у степу. 3. Колода; прилад для забивання свай або трамбування землі. 4. Жмут сіна, який кладуть під стіл на святий вечір. 5. Деталь у кроснах. 6. Велика куляста грудка горщикової глини, яка зроблена для перевезення глини з місця добування в майстерню гончаря. 7. Рід страви, спеченої з кукурудзяного тіста, солонини, масла, яєць. 8. Рід паски. 9. Пелікан. 10. Соя. 11. Рід грибів. 12. Рід великих груш” [12: I: 13].

Найменування *баба* із значеннями „мати батька або матері”, „одружена або стара жінка” відоме всім слов’янським мовам: пор. р., бр., др., болг. м. баба, п., слц., вл., нл. baba, полаб. babə, bobə bobo, ч., слн. baba, схв. бдба, бака „бабуся”, стел. баба; – псл. baba; – лит. boba „стара жінка”, лтс. brba, свн. bābe, bōbe. На думку етимологів узятю з дитячого мовлення, іє. *bābā або *bhābhā, утворене шляхом повторення складу bā [3: I: 102].

У сучасній українській мові основне значення слова *баба* „мати батька або матері”. Воно закріплюється у часто вживаних демінутивах *бабуня*, *бабуся*, рідко *бабонька*, *бабусенька*, *бабунечка*, *бабусечка*, *бабуненька*, *бабуська*, *бабуля*, *бабунька*. У їх утворенні беруть участь суфікси -ун(я), -ус(я), -оньк(а), -еньк(а), -ечк(а), -к(а), -ул(я): „Тату, давно лежить від бабуні лист, а ти не прочитай” (О. Корнійчук); „Микита ліг на лаві, і давай бабусю розпитовати, що вона є і як тут проживає” (Г. Квітка-Основ’яненко); „– Ой, бабонько, правда ваша!” (І. Франко); „– Бабусенько, голубонько, Серце моє, ненько!” (Т. Шевченко); „–Як славно, бабусечко, .. як у нас велично та пишно!” (Марко Вовчок). У цьому значенні найменування стає формою народної чемності, тому одержує конотацію поваги.

Від назви *баба* у значенні „мати батька або матері” пейоративи загалом не утворюються.

У південно-західних говорах уживається номен *бабця* у значенні *бабуня*: „Старій бабці добре і в шапці” (Прислів’я).

Із збільшено-зневажливих форм частіше трапляються у значенні „стара жінка”, „жінка” (переважно набуває відтінку неповаги, згрубілості) утворення із суфіксами -иськ(о), -ищ(я), -ищ(е), -ег(а), -ер(а): *бабисько*, *бабиця*, *бабище*, *бабега*, *бабера*: „Усім хлопцям по дівчині, мені бабицю стару” [12: I: 14]; „Ну, лицарю, я жалую, що не віддав тебе тій бабиці. Якраз була б з вас пара!” (Леся Українка); „Теща малювалася йому страшною мегерою, здоровенною бабегою з чорною бородавкою на носі, з гучним лайливим голосом” (П. Загребельний).

Похідних слів від *баба* є чимало. Це іменники *бабизна* (заст.), *бабівщина* „спад-

щина по бабі” [4: I: 13-14]; *бабинець* „окреме місце в церкві, де стоять жінки”; *бабич*, *бабій* „залицяльник”; *бабиці* (тільки у множині) „назва хвороби” [4: I: 14]; *бабник* „посудина, у якій печуть баби (печиво); збірні іменники *бабня* [13: I: 75], *бабота*, *бабство* [12: I: 15]. Вони утворені за допомогою суфіксів -изн(а), -ин(а), -ець, -ич, -ій, -ник, -иц(і), -от(а), -ств(о), -н(я): „Ця хата ще моя бабизна” [12: I: 13]; „Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках” (І. Нечуй-Левицький); „Нечипора знали у війську як доброго й щасливого бабія” (І. Ле); „(Відьма) що пропасницю, студінь і горячку зелом відміє – на ліси відмовит, бабиці люті пшоном відварит” (А. Любич-Могильницький); „А ви, бабня, мені вважайте. Щоб не кліпав я перед кумами” (Я. Качура); „Коли б не Божий чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством” [12: I: 15].

Від іменника *баба* утворено кілька прикметників: *бабин*, *бабський* „належний бабі”; *баб'ячий* „1. Належний бабі. 2. Такий, як у баби; властивий бабі” [13: I: 76–77]; *бабухатий* „товстий” [12: I: 15]; „Хлопець аж спотикається за саннями у ковзких бабиних шкарбанах” (О. Гончар); „Дрижачі бабські тоненькі голоси розлягались по садку” (І. Нечуй-Левицький); „В кількох кроках від луку, звідки вже долинав баб'ячий сміх і гуки, Ксеня обережно спинила Любу за рукав” (В. Бабляк).

Назва спорідненості *баба* є мотивувальним для дієслів: *бабити*, *бабувати* (заст.) „бути повитухою, приймати роди”; *бабитися*, *бабіти* „уподібнюватися до жінки, розніжуватися” [12: I: 14]; „Бабувала у його жінки” (І. Рудченко); „Годі бабитись, годі, як дитя за метеликом, ганятись за власними привидами” (І. Франко).

Елемент *баб-* виступає у складних словах *бабодур*, *баболуб*, що мають значення „ловелас” [12: I: 15]: „–Я кохаю іншу. – А цілуєш цю?.. Джигун! Баболуб!” (О. Ільченко).

Слово *баба* було базою для творення топонімних назв, зокрема простих ойконімів. Деякі дослідники вважають, що селище *Бабинці* [Київська область], села *Бабче* [Івано-Франківська область] та *Бабишин* [Хмельницька область] мають схожі назви і беруть свій початок у дохристиянських віруваннях, пов'язаних з жіночим божеством на ім'я Баба. Це тітка бога Святовита, яка хмарою літала над світом. Пізніше вона уособлювала вже не хмари, а світло, і жила начебто в горах і на високих кручах біля річок.

Є у Прикарпатті село *Бабинці*. Назву його виводять від язичницького божества – *Золотої Баби*, доброї опікунки й покровительки малих дітей. Люди, які поклонялися цій богині, звались *бабинцями* (звідси начебто й назва поселень). Слово *баба* вважається дитячим: це одне з перших слів, які здатна вимовити маленька дитина (тільки означає воно у різних народів не завжди те саме) [6: 175–176].

Уважають, що іменник *баба* та похідні від нього були мотивувальними у низці прізвищ: *Бабенко*, *Бабик*, *Бабин*, *Бабич*, *Бабій*, *Бабура*, *Баб'юк*, *Баб'як*, *Баб'яр* [11: 17–18].

Іменники *баба*, *бабуня*, *бабуся*, *бабусенька*, *бабище* можуть вживатися з означеннями: *балакуча*, *беззуба*, *безпомічна*, *бідна*, *весела*, *вража*, *глуха*, *добра*, *дорога*, *запліснявіла*, *згорблена*, *засушена*, *лагідна*, *ласкава*, *люта*, *маленька*, *мила*, *низенька*, *ніжна*, *похмура*, *привітна*, *рідна*, *сива*, *сліпа*, *стара*, *сумна*, *суха*, *чортова*, *щира*, *язиката* [1 : 18]: „Тут же вештається похмура, згорблена баба” (Г. Хоткевич); „Привіт твоєї бабуні дорогій, що любить нас і світить нам, як сонце” (М. Драй-Хмара); „Тут живе вдовиця. Глуха бабуся літ за шістьдесят” (А. Малишко); „Старую бабусеньку згадаю” (А. Метлинський); „Як вийшла бабище старая, крива, горбатая, сухая, запліснявіла, вся в шрамах” (І. Котляревський).

Номен *баба* трапляється у прикладкових сполученнях *баба-знахарка*, *баба-повитуха*, *баба-пупорізка*, *баба-яга* (у дохристиянських віруваннях – богиня смерті; мешканка потойбічного світу; у народних казках – потворна і зла чарівниця, зла істота, стара відьма) [4: 21]: „Занедужала княгиня, І князь схаменувся. За бабами-знахурками По селах метнувся” (Т. Шевченко); „–Скільки людей знатиме, за стількох мусить відболіти породілля, – пояснила мені се баба-повитуха” (Леся Українка); „Пішла [Мотря] до сусіди, старої баби-пупорізки...” (Панас Мирний); „Він увійшов у ту хатку – аж на печі лежить Баба-Яга-костяна нога, ноги на піл одкидала, голову на комин положила” (Казка).

Є декілька іменникових словосполучень зі словом *баба* та якісними і відносними прикметниками, що передають одне поняття: *дика баба* „казкова жіноча істота, що спокушає молодих чоловіків” [12: II: 371]; *кіці (куці, куца, ціці) баба* „гра в піжмурки загалом, а зокрема також той із гравців, у кого зав’язані очі і який ловить інших”; *тісна баба, кісна баба* „переважно дитяча гра, в якій ті, що сидять на кінцях лавки починають тиснути на тих, що сидять посередині, намагаючись витіснити і зайняти їхнє місце” [12: II: 12]; *кам’яна баба* „кам’яний бовван давнього походження, що найчастіше трапляється в степу на могилах”; *снігова баба* „велика конусоподібна кучура снігу” [13: I: 75].

Похідні присвійні прикметники від іменника *баба* також утворюють словосполучення, що є назвами одного поняття: *бабине літо* „теплі дні восени, коли літає павутиння – баболітника, котре також називають „бабине літо” [12: I: 14], *бабський великдень* „провідна субота перед Томиною неділею, а іноді й інший якийсь день, коли справляли поминки „дідам”, себто покійним піднякам” [7: I: Кн. 1: 64].

Дитяча гра названа дієслівним словосполученням *бабу перевозити* „кидати камінці або черепки так, щоб вони пішли по воді рикошетом; скільки камінець або черепок зробить стрибків, стільки той, хто кидав, „перевіз баб” [12: I: 12–13].

Номен *баба* використано у фразеологізмах: *баба надвоє ворожила (гадала)* „невідомо, чи здійсниться щось, чи ні” [14: I: 15]; „– Хіба убогому і на світі не жити? Е, ні, це ще надвоє баба ворожила” (Казка); *згадала баба дівера* „немає потреби говорити про те, що давно минуло, забулося і не повернеться” [14: I: 16]; „– Війна – війною, а два стоги переліжного сіна ні за що ні про що згноїли. Безбородько нахмурився: – Таки згадала баба дівера. Через вас, діду, про ці два стоги увесь світ і союзники знають” (М. Стельмах).

Є багато приказок та прислів’їв, де виступають слова *баба*, *бабуся*: Де дідько не посіє, там ся баба вродить; З бабою і дідько справу програв; Треба довго калатати, щоб бабу ошукати; Де баб сім, там торг зовсім; Баба винувата, що дівка черевата; Не буде баба дівкою; Не pomoже бабі кадило, коли бабу сказило; Поки баби, поти й ради; Баба з воза – коням легше; Поки жива бабуся, я нікого не боюся.

Лексема *баба* є основним компонентом стійких народних порівнянь: *баба як гармата* „про сильну, здорову жінку”; *бубонить як баба на морозі* „нерозбірливо говорить”; *гострий як у баби зуби* „зовсім тупий”; *допомогло наче сім баб пошептало* „значно покращало” [15: 10]; *носить як баба з торбою* „приділяє надмірну увагу малозначному”; *помагає як бабі кадило* „зовсім не допомагає”; *потрібне як старій бабі вінок на голову* „зовсім непотрібне” [15: 11].

Баба (як і дід) є улюбленим персонажем українського народу, тому часто цей но-

мен уживається в казках та піснях. Більшість казок починається словами: „Жили собі дід та баба”, „Був собі дід і баба”: „Випросила собі баба гладушичок молока” (Казка); „Уклонився той бабусі і пішов” (Казка); „ – Чому ви, бабуню, не вчитесь примовляти?” (Казка); „Задумала вража баба та й забагатіти: Підсипала куріпочку, щоб вивела діти” (Пісня); „Ой бабусю, бабусю, Сивая голубко, Тим я тебе не продав, Що бігала прудко” (Пісня); „Як погнала бабусенька куріпочку пасти, сама сіла під тиночком куделицею прясти” (Пісня).

Є загадки, до складу яких входять номен *баба*, *бабуня*, *бабуся*: „Чорна баба із давніх-давен Покриває все на світі, як погасне день” (Ніч); „Сидить баба серед літа В сто сорочок одіта” (Цибуля); „Одноока бабуня узори вишиває” (Голка); „У тісній хатині плетуть бабусі хустину” (Бджоли).

Найменування *баба* та його демінутиви часто вживаються у звертаннях: „Щасливо, бабо!” (Казка); „ – Ой бабуню, моя пташечко! Спасибі вам!” (Казка); „Принесіть мені, бабусю, вишневу квіточку ... принесіть, бабусенько!” (Марко Вовчок).

Номен *баба* в українській демонології асоціюється з міфічною істотою в образі жінки з довгим волоссям, яка убиває або до смерті залоскочує людей. Іноді в образі баби вбачали жіночу іпостась домовика [9: 39].

С. Плачинда вважає, що з прадавнього символу життя, здоров'я, вагітних, родючості – *баби* – розвинувся сучасний образ Берегині [8: 13].

В українській мові вживається дериват *бабка*, на який переходять такі значення слова *баба*: мати батька або матері; жінка, що приймає дітей під час пологів; ворожка, шептуха; а також є зменшено-пестливою формою до цього номена [13: I: 76]: „Промовила бабка до ... свого онука” (В. Гнатюк); „Івась занедужав... Усіх бабок понакликала” (Панас Мирний); „Вони регочуть. – Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо” (М. Коцюбинський).

Лексема *бабка* засвідчена в інших значеннях: „1. Ігрова кістка. 2. Застібка в одязі. 3. Камінчик. 4. Рід страви; рід риби. 6. Вид гриба. 7. Хижа комаха. 8. Рослина (подорожник). 9. Купка складених на полі снопів жита, льону. 10. Коваделко, на якому здебільшого клепають коси” [12: I: 14].

Номен *бабка* в процесі свого розвитку поступово втрачав експресивність і набував стилістично нейтрального функціонування [2: 52].

Від назви *бабка* утворені похідні слова з новим значенням: *бабкуватий* „старкуватий, зморшкуватий”; *бабкувата* „яка трохи займається знахарством” [4: I: 14–15]: „Бабкуватим обличчям сміється сторож” (М. Стельмах); „Вона инколи помогала людям од хвороби – бабкувата, значить, була” [12: I: 15].

Найменування *бабка* трапляється у стійкому народному порівнянні *головатий як бабка головата* „про людину з великою головою та широким ротом” [15: 11], у фразеологізмі *бабка надвоє ворожила (гадала)* „невідомо, чи здійсниться щось, чи ні” [14: I: 15]: „Завтра нас, може, щаслива доля чекає, а не лихо! Завтра, як то кажуть, бабка ще надвоє ворожила” (М. Кропивницький).

Номен *бабка* входить до складу прикладкових сполучень *бабка-любка*, *бабка-серце*: „Бабко-любка! Такий фанний хлопець, якби у те яєчко не зачинявся!” (Казка); „Порадьте, бабко-серце, порадьте, нехай вам Господь дає усе добре, а я вам дам і їсти, і пити, і полотен ця на сорочку не пожалію” (Казка).

Найменування *бабка* вживається в українських народних казках та піснях здебіль-

шого у функції звертання: „Він підходить і каже: „Здрастуй, бабко!” (Казка); „– Чи не знаєш, бабко, як пройти до чорного ворона з чорного царства?” (Казка); „Ой діду, діду, та коли ти вмиреш? У середу, бабко, У середу, любко, Сивая голубко” (Пісня); „Ой діду мій Пархоме, Я собак боюся. Ой з костурцем, бабко, Ой з костурцем, любко” (Пісня).

Українці традиційно виявляють особливу повагу до дідусів і бабусь, підтримують їх авторитет як вихователів, мудрих порадників. Батьки привчають дітей шанувати їх.

Дідусі й бабусі люблять своїх онуків, доглядають їх, навчають, розповідають їм цікаві казки.

Другий ступінь спорідненості по прямій лінії у висхідному напрямі передається назвами *внук* та *онука*.

Слово **внук** є лексичною опозицією за віковою ознакою до іменника *дід*.

Номен *внук* має фонетичні варіанти *онук*, рідше *унук*. Слово побутує у таких значеннях: „1. Син сина або дочки. 2. тільки мн. Діти сина або дочки. 3. тільки мн. Те саме, що нащадки” [13: I: 710]: „Стара Кайдашиха дуже любила свого внука” (І. Нечуй-Левицький); „В Мефодія виховуються внуки – діти померлої доньки” (Ю. Яновський); „Співучую долю Вподобав ти нам, – На втіху сучасну, На спомин унукам, на славу дідам” (Л. Глібов).

Якщо потрібно уточнити, чи внук по синові, чи по дочці, вживають словосполучення *син дочки*, *син сина*, *доньчин син*.

Баби-повитухи називали онуками також хлопчиків, яким вони допомагали народитися [12: I: 54].

Лексема *внук* функціонує у всіх слов'янських мовах: р. внук, бр. унук, др. вьнукъ, п. вл. нл. wnuк, ч. слц. vnuк, болг. внук „внук; небіж”, слн. vnuк.

Етимологи вказують на зв'язок слова *внук* з дінд. anván „наступний”, похідним від anu „після, за, вздовж, відповідно”, ав. anu „тс.” [3: I: 411].

Від номена *внук* утворюються похідні зі зменшено-пестливим значенням *внуча* (*онуча*, рідко *унуча*), *внучатко*, *внучок* (*онучок*, рідко *унучок*), *унучко*: „Сидить Неначе й досі сивий дід Коло хатиночки і бавить хорошеє та кучеряве своє маленькеє внуча” (Т. Шевченко); „Знакомого він пана внучок” (І. Котляревський); „Онучок у мене є. Втішне таке, сибірне хлоп'я” (Ю. Збанацький).

У діалектах трапляються збільшено-зневажливі форми *внучище*, *внучисько*, *онучага*.

Іменник *внук* мотивує дериват *правнук* „1. Син внука або внучки. 2. тільки мн. Діти внука або внучки. 3. Далекий нащадок” [13: VII: 506]: „Вони йдуть удвох до хати і заходять у подвір'я, правнук Данило і прадід Данило” (Ю. Яновський); „Було в мене сім синів і чотири дочки, деякі повмирили, а теперечки з онуками і правнуками – душ їх з двадцятєро буде” (О. Стороженко); „Хоч мій син, онук, найдальший правнук отого часу діжде, коли слово, ганебне слово „раб” із світа зникне” (Леся Українка).

Найменування *онук* входить до складу прислів'я „Жили наші діди – не знали біди, стали жить онуки – набралися муки - ... та ще й наберуцця”.

Номени *внук*, *внучок* уживаються в українських народних казках: „А внук аж крекче та мостить щось собі у куточку – гріється”; „А маленький внучок сидить у куточку та й дивиться”.

Назва *внук* та його фонетичні варіанти виступають у ролі звертань: „Не забувай великого Богдана, Єдиний внучку мій – малий Богдан” (І. Низовий); „Ти вперше чуєш це, маленький мій унуче, Що довго так не спиш, дивуючи життя” (М. Рильський).

На позначення особи жіночої статі вживається похідне слово, утворене флексійним способом, **внука**.

Найменування *внука* має фонетичні варіанти *онука*, *унука*. Вживається із значенням „дочка сина або дочки” [13: I: 710]: „Як же зятя не спитать, Як живе дочка і внука” (Л. Забашта); „Тепер сиди у запічку, колиши онуку” (П. Чубинський).

Баби-повитухи називали онуками дівчаток, при народженні котрих вони допомагали [13: I: 54].

Поняття *внука* передається описово, коли необхідно уточнити, чи це внука по синові, чи по дочці: *дочка сина*, *дочка дочки*, *синова дочка*.

Демінутивами до іменника *внука* є *внучка* (*онучка*, рідко *унучка*), *внученька*, *внучечка*: „Хочеться старій бачити онуча” (Панас Мирний); „І підростуть малі внучата На вольні, радісні жнива” (А. Малишко); „А внучка в юпку одяглась У Катрину і ніби йшла До діда в гості”; „[Старий] побіг стрічати з онуками свою Ганну” (Т. Шевченко).

Зменшено-пестлива форма *внучка* виявляє тенденцію до функціонування в плані стилістично нейтральної назви, до цілковитої втрати значення зменшеності.

Номен *онука* засвідчений у приповідці „Оце тобі, татку, за твою науку: сядь собі у запічку, колиши онуку”.

Найменування *онука*, *внучка* трапляються в українських народних казках: „Він згадав, що у нього є онука”; „Внучка пасе-пасе да й напоїть, ні хвилинки не постоїть, і травичку рвала да козу годувала”; „Дід розцілував онучку, обдарував дітей рум’яними яблуками і солодкими грушами, лишив їх бавитися в садку, а сам пішов у повітку”.

Є загадка-запитання про бабу, дочку та внучку: „Ішло дві матері і дві дочки. Знайшли три яблука. Всім було по одному. Як вони поділились?” (Баба, дочка і внучка).

Назви спорідненості по прямій лінії другого ступеня в низхідному напрямі складають назви *дід*, *баба*, у висхідному напрямі – *внук*, *онука*. Від них утворилася низка похідних слів за допомогою зменшено-пестливих та збільшено-згрубілих суфіксів. Найбільш словотворчо активними суфіксами є -к-, -ик-, -ок-, -очок-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -унь-, -усь-, -иськ-, -ищ-. Найменування є полісемічні, зокрема *дід* та *баба* з його дериватом *бабка*. Деякі слова відійшли до пасивного складу української лексики.

Назви *дід* та *баба* стали базою для творення прізвищ, а також простих ойконімів, зокрема *баба*.

Семантична структура слів *дід* та *баба* розвинулась, а *внук* та *онука* залишилась без змін.

Основні назви спорідненості по прямій лінії другого ступеня вживаються у різних стилях, найчастіше – в художньому та розмовному. Вони входять до складу прикладкових сполучень, прислів’їв, приказок, народних порівнянь, загадок.

Проаналізовані назви є цікавим матеріалом для наукового дослідження у галузі етнолінгвістики.

1. Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К., 1998.
2. Бурячок А.А. Назви спорідненості, свояцтва в українській мові. – К., 1961.
3. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982 – 2006. – Т. 1–5.
4. Жайворонек В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006.

5. Жайворонюк В. Українська етнолінгвістика. Нариси. – К., 2007.
6. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – К., 2001.
7. Онацький Є. Українська мала енциклопедія: У 8 т., 16 кн. – Буенос-Айрес, 1957–1967.
8. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993.
9. Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. Словник символів. – К., 1997.
10. Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995.
11. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2 т. – Львів, 2007.
12. Словарь української мови: В 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
13. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
14. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К., 1993.
15. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – К., 1993.

NAMES OF COGNATES: ETHNO-LINGUISTICS STUDIES

Daria Dobrusynets

Ivan Franko National University of L'viv

In this article the author has investigated cognate terms of the second generation in a direct family relationship – grandfather, grandmother, granddaughter, and grandson. The author reveals the lexical meaning of these names, their etymology, and indicates their ability to create diminutives and other derivative forms, various phraseologies, as well as compound terms and their meaning. The article demonstrates how these terms are used in different genres of verbal folk traditions as well as literature.

Key words: ethno-linguistics, cognation, names of in-law relatives, grandfather, grandmother, granddaughter, grandson.